sdělit, proč báseň vznikla

Mirek Kovářík

Přednes poezie má své teoretické regule, vyučuje se mu na uměleckých školách všech stupňů, lze si z něj udělat i živnost – můžete být jeho pedagogem nebo kritickým analytikem, rozhlasovým nebo televizním dramaturgem či režiséem a pochopitelně také člověkem, který se vydá s básněmi do terénu. Což je můj případ. Nejsem jediný, kdo tak činí.

foto archiv M. K.

Mirek Kovářík

Básně si musí člověk objevit na vlastní pěst, to za něj nikdo udělat nemůže. Do mne – a mám jich v paměti tak na čtyři pět hodin – buď jako by postupně napršely, nebo se vynořily odněkud, kde to bylo často nejméně pravděpodobné; ano, byly i takové, které jsem hledal, básníci, po kterých jsem se pídil, a tušil, že v nich naleznu něco, co mne osloví, ale většinou když jsem je prošel, neodehrál se onen zázrak uhranutí jedním jejich textem a já jim jen přitakal, nic víc… Teprve za nějaký čas – a v životě se to stane jen několikrát – druhá či třetí vlna zájmu přivane potřebu nějak se s nimi vyrovnat… Pro mne je tento stav stále platný s básněmi Zbyňka Havlíčka, nejsem schopen je říkat zpaměti, číst ano, ale to je rutinní úkon, který člověk zvládá po tolika letech v branži bez nejmenšího problému… Jenomže stát proti publiku a být v té chvíli ne nějaký čtec-přednašeč, leč básník sám, to je, oč tu běží. Zjevit vnitřní úděl, který legitimuje předat takový text ne v nějakém zpětném zastoupení, ale jako by v oné chvíli, kdy text sděluji, existoval důvod, proč báseň vznikla – to je to, čemu říkám interpretace „in statu nascendi“.

Uchvácení

V časové dimenzi je dramaturgie repertoáru nikdy nekončící výprava do neznámých terénů i s rizikem, že se s něčím minete nebo že to obejdete nebo vám to někdo před nosem ukradne, že se propadnete někam úplně jinam či zabloudíte… Jistě, naučil jsem se zpaměti řadě textů, které jsem z ní zanedlouho rád vypustil… Ale jsou i jiné situace: objevíte báseň takříkajíc „ na první dotek“, neodvratně rozhodující, přímo fatální, neboť, je-li to ta pravá – ať to působí jakkoli pateticky, jinak se to říci nedá – nutně vstoupí také do vašeho dalšího životního osudu. To je ona fáze, v níž musíte být sdělením básně okamžitě atakován, vzrušen, inspirován. Ivan Diviš o tomto stavu řekl : *„Inspirace, co to je? Je od slova inspiro, nadechnout se. Jak bych se je pokusil charakterizovat? Tím, že člověk je jakoby zasažen nebo protknut vnitřním hlasem. A ten člověk, který ho v sobě uslyší – to je zcela typické pro tu situaci, pro ten stav – ho musí okamžitě uposlechnout (…). V případě zážitku inspirativovanosti – tak je to správně vysloveno! – člověk jakoby žil dvakrát, třikrát, pětkrát intenzivněji, než žil až dosud svůj banální život. Inspirace má rovněž i tuto vlastnost: ona se zmocní celého člověka, tím nejkrásnějším způsobem, ale také způsobem loupežným a způsobem imperativním, to znamená rozkazovačným…“* Takto Diviš promlouval mezi jednotlivými zpěvy televizní inscenace své *Thanatey* a líčil, jak se mu podařily díky fenoménu zmoženého vidění napsat onen rozměrný dialog jakoby v tranzu během několika hodin.

U mne bylo tomu tak i v případě podobného setkání s básní: Ten text pojednou vidíte jako stavbu, k níž máte své konstrukční oprávnění, její plány rozkreslené do nejdrobnějších detailů, to je jeden aspekt – a to zmnožené vidění pokračuje: víte, kudy do ní vejdete, kde setrváte nejdéle a jak se v ní chovat a jak z ní odejdete, aby to nebylo jen zabouchnutí dveří za posledním slovem… V onom textu jako by pro vás pojednou vyvstával nově stvořený řád věcí, jako byste objevili dosud nezmapovaný ostrov nebo osídlovali nový kontinent, přestože jste tušili o jeho existenci. Proč? Ve vás samých totiž vyvolává potřebu jej zmapovat, osídlit, přestože je už daný svým tvarem a obsahuje nějaké pro vás nezbytné sdělení, nějak začíná, nějak končí – ale to vše vy zatím nevidíte jako hotovou věc, dere se vám do toho – jaksi víc samovolně, živelně, eruptivně, v tom je ono divišovské „uchvácení“ – dere se vám do toho cosi z vás, co po takovém objevu dlouho vyhlíželo, čekalo na něj – a teď tu konečně je!

Taková byla moje setkání s Blatného *Terrestris* nebo *Podvečerní zimní jízdou vlakem v Čechách 1969* Josefa Kainara. Pamatuju se na situace, kdy jsem je našel, kdy do mne počaly vstupovat jako MOJE věc, jako zvukovod mé radosti, bolesti, naděje, štěstí, lásky – říkejme tomu tak či onak, ale cosi nedefinovatelného ve mně pojednou bylo tím textem jakoby bleskem zformulováno, nalezeno, rezonováno, zasazeno – a počalo klíčit…

To klíčení, říkejme tomu tak, je další fáze toho, čemu se říká „naučit se nazpaměť“. Jde o důležité stadium – mít vůli tak činit, dokonce těšit se na to, s rozkoší text obhlížet, nacházet v něm pevná místa, k nimž se počnou zapouštět pamětní spojnice, mosty nebo jen můstky, lávky, lana asociativních vazeb… Tak postupně báseň vyvstává v určitých konturách, se vzorci s mnoha vnitřními odkazy – a to vše prorůstá do paměti jako nový organismus. Ta báseň vlastně ožije a pojednou člověk cítí: má vůni! Má svá drsná i hladká místa, plochy nesmírně schůdné, ale i zrádné sráz y, tady se ti cele poddá a ukáže, jinde ti pořád uniká a cosi utajuje…

Orten

Ortenovy *Elegie*, devět dlouhých textů, každý s jiným předznamenáním – ale s předsazením velkého tématu hned v prvních slovech prvního verše: ***„Děj bolesti** vždy jenom nevědomě probíhá lidmi. Ke konci se blíží, když ještě nepočal a za počátkem chtivě se vrací. Zkušeným se stává po zkoušce teprv. Jeho živá zkouška ledacos bere a ledacos dává…“* Hotové enigma! Jiří Orten ti od počátku nastraží past, jako by zkoušel, jsi-li hoden jeho zpovědi, a zároveň podá šifrovací klíč, ale tak, že jenom naznačí, kde může být uschován, kde ho možno hledat… Těch míst je tam několik, na nich lze stavět, ale neustále je nutno brát v potaz, co vysloveno už v těch prvních verších … Ale – a to mne po léta pronásledovalo – s jakým akcentem je vyslovit..? **Děj** bolesti? Nebo Děj **bolesti**? Vždy jenom **nevědomě** nebo **vždy jenom** nevědomě…?! A to je teprv začátek: verše se posléze začneš učit čili probírat se jimi, stavět onen devítipatrový fenomén ze slov, jimž nasazuješ podobu také *svého* Děje Bolesti, pronikáš jejich prostřednictvím do básníkovy životní materie v šesti týdnech, kdy těchto devět dlouhých básní doslova vychrlil… A postupuješ dál, trvá to týdny, měsíce a bez uzardění mohu říci – trvá to vlastně celý tvůj život, a není to fráze.

Považuju za výsostnou výsadu a snad i nezaslouženou odměnu, že mne život spojil s Ortenem v té rozhodující fázi jeho Děje Bolesti. A po celou tu dobu, kdy přednáším *Elegie* (trvá to skoro hodinu, než ze sebe vyklopím ten náklad), postupuji oním Dějem jako džunglí, jako pouští, jako bouří, která se nad tebou i v tobě žene, jako operací, kdy jsou ti postupně buď amputována nebo naopak implantována nová ústrojenství tebou objevená a tebou k takovým úkonům označená . Jako rezonance slov zoufale tlukoucích do stěn Ortenova náhlého osamění…

Tak tohle je to, čemu já říkám interpretace ve stavu zrodu… V *Osmé elegii* stojím s Ortenem na nábřeží, já to budu, kdo neuhne tomu šílenému autu, já to budu, kdo se bude tajit v *Šesté* na matějské pouti před fízly, kteří mne tam nesmí najít, já si v *Třetí* vbodnou roubík slasti do dívčího klína, já se projdu kutnohorským jitrem s vůní pekařských krámků ve *Čtvrté* – já na konec *Elegií* řeknu bratru na lavičce: *Zůstanu*… Devětkrát cosi odemknout, cosi zavřít, kamsi postoupit, přejít z jedné do druhé elegie. Každá má svou vůni, barvu, smyslovou strukturu, a kdybych chtěl být trochu freudovský – je to sebou… Nemylme se, přednes je také erotická záležitost! A ne že ne!

Whitman

Takový Walt Whitman se bez vědomí stálé přítomnosti těla ani interpretovat nedá! Nebo Lorca! Ve Whitmanovi jsou verše, kdy básník ohledává své údy, nejintimnější místa zahalená šatem a jakoby se spouští do nich a zevnitř vychutnává jejich stav, šílené cítil, ale netušil, že už to kdosi objevil a takhle ti podal… Připomeňme, že Whitman byl Máchovým vrstevníkem jen o devět let mladším…

Interpetovat Whitmana,. to je rituál nejvyššího řádu, bohoslužba, nikoli modloslužba, i když k Whitmanovi musíte přistoupit jako rovný s rovným, v tom je podstata onoho rituálu, Člověk-Bůh v rovnováze, on na vás cosi ze sebe přenese, on vás slastně obtěžká, zatíží, ale dává vám toho přesně tolik, co unesete, rozdělí se s vámi tak, že se cítíte ne zatěžklí tím nákladem, ale naopak odpoutaní, V české poezii tuhle vlastnost poezie právě Jiří Orten pojmenoval *„nadvichření“* . Whitman to ostatně sám říká: *čekám na tebe, kdokoli a kdekoli jsi, ale musíš mne nejprve najít sám v sobě*. Jako by byl uložen ve smyslech i v duši člověka kadlub, který jen čeká, až bude naplněn.

A zde někde leží základy věrohodnosti interpretace básně jako spektra nejrůznějších pocitů, záchvěvů, doteků, náznaků, ale i přímých gest a někdy i nelítostného patosu stejně tak jako nezadržitelného pohnutí. A nestydět se za to! Měl jsem v životě pár takových propadů, kdy jsem báseň nedoříkal – z pohnutí. Neunesl jsem ji… Prostě se vám sevře cosi v hrdle, hlas změkne, ustane, nezřídka zaslzíte – a je konec. Pamatuju si dobře na své poslední selhání: při přednášce Jaroslava Meda v dejvickém semináři o Zahradníčkově poezii, selhal mi hlas v kterémsi verši *La Saletty*. Už nevím, do jaké propasti jsem se zřítil, ta slova byla tak krystalicky opravdová, že z nich byl opravdu cítit už budoucí pach pankráckých a leopoldovských cel a chodeb. Přišlo to nečekaně, nebyl jsem připraven, nejsem imunní vůči takovému stavu prožívání.

Zahradníček

Jan Zahradníček, můj klíčový básník, zásadní rozměrem a intenzitou tlaku do života nevyprchávající, ba s přibývajícím věkem narůstající, kontury setkání s jeho poezií zastřely léty i jedinečný středobod mého repertoáru, jímž je pochopitelně Václav Hrabě a beatnická plejáda.

Znamení moci, Zahradníčkovo sedmidílné básnické panorama, jak jsem se tento obšírný text (jde o celoveční představení, když je uvádíme s hudební kompozicí) pokusil označit, to je rozlehlostí sdělení svým způsobem protějšek Ortenových *Elegií*. Děj Bolesti je tu ovšem zvířen dobovým šílenstvím 50. let… A přece, a to je na *Znamení moci* to nejsilnější a stále věrohodně akcentovatelné, protějškem Bolesti je Zahradníčkovi Naděje. Ne jako abstraktní lék u vědomí, že už nemůže být hůř, a tedy vše se zákonitě musí obrátit – Zahradníčkova Naděje je ve vnímání přítomnosti kohosi vedle něho, bližního, v němž je přítomen trpící Kristus z Kalvárie, ale také Bůh-jediný soudce, který prohlíží tě *„s přísností shovívavou, shovívavostí přísnou“*, to vše pevně ukotveno v duši nepodplatitelnou valutou víry, poselstvím evangelií, každoročním střídáním epoch adventu, příchodem nevinného dítěte, přípravou k oběti a obětí, ale i zmrtvýchvstáním s tajemným přesahem i k nejsoučasnějšímu dnešku…

Znamení moci tyto etapy každoročního běhu – říkejme tomu tak, ač to zní nebásnicky – citlivě ohledává v konkrétním údobí dějin světa, *„s dědictvím po poslední velké válce s troskami a znetvořením a potřeby pokoje v sobě samých, s troskami a zdivočení a potřebou pokoje všude ve světě…“* Tak to tam stojí, to údobí ostatně stále trvá – je to prorocké vidění z oněch let k dnešku, proroctví už naplněné, stále se však opakující, před nímž je tolik očí pořád uměle zaslepováno a odváděno k falešně nabytým pahodnotám… A někde uprostřed básně čeká rozpražen archanděl, jehož *„meč-vlasatice nerozčísne ovzduší světa“*, i když by kdykoli mohl…

Přednášet *Znamení moci* je zvláštní služba: ta báseň se nesmí kázat, nesmí se posluchači vnucovat, nesmí se jejími slovy vyhrožovat, nesmí být prosáklá studeným patosem ani unimranou dotěrností. Vymezuji, co se nesmí – jak ji tedy předat „in statu nascendi“? Už jsem to naznačil: jako dialog s někým, koho cítím stále vedle sebe a komuž se svěřuji, protože bez jeho přítomnost bych nedokázal přežít… Lehce se tohle říká, ale leccos člověk pochopí až když si sám sáhne na dno…

Oscilace *láska–nenávist*, jak se tento vztah poněkud zbanalizoval z hesla listopadového převratu, to je živná půda k interpretaci také Divišovy poezie, tam se ovšem tradiční náboj těchto pojmů vyměňuje akcentem na to, co právě v básníkovi převládá – a nenávist je do jisté míry u Diviše hnacím motorem lásky, takže má spíš kladné napětí… V každém případě nelze interpretovat Diviše bez vědomí této tradiční výměny znamének.

• • •

Musím se hluboce sklonit před dnes už nežijící slovenským teoretikem Rudolfem Lesňákem, který někdy na konci šedesátých let vydal o přednesu monografii a v kapitole věnované jeho dějinám vyslovil o českých adeptech tohoto žánru moudrý postřeh platný podnes: Na rozdíl od Slováků, kteří více méně lnou v této profesi k sobě, *osobnosti českého přednesu se ostentativně ignorují*… Ale to by stálo za delší zamyšlení.

Podnes čekám na odpověď z redakce *Divadelních novin*, kam jsem před drahně lety poslal námět ke kulatému stolu o stavu českého přednesu… Přitom všichni cítíme, že je cosi ve vzduchu, poezie se píše i přednáší, zhusta dnes při autorských produkcích, nabírá živelnou tvářnost při seancích slam-poetry, generuje nový generační rytmický řád v rapu, metodou „prožívání textů“ ekvivalentu někdejšího voicebandu, – přednes jako interpretace zvukové podoby básně žije, ještě žije…

Přednes poezie, takzvaná *recitace* je žánr, který vstoupil do českého povědomí jako deklamativní atribut národního obrození? Vlastenecké podniky se bez buditelských básní neobešly, jejich šiřitelé se za nějaké profesionálně vybavené deklamátory mohli považovat jen stěží, stačilo, „když to šlo ze srdce“, a dosah úspěchu byl zaručen… Až s nástupem divadelní kultury v období české moderny přichází pojem přednesu jako jistý normotvorný řád a přednášení poezie se usadí pevně mezi kulturní aktivity. A tady začíná zlatá doba českého přednesu: dnes už by se asi stěží našli nadšenci docházející do zkoušek někdy velice početných recitačních sborů při nejrůznějších spolcích, ale i politických stranách – vydržela ta tradice hluboko ještě do 20. století, básně Bezručovy a překvapivě i Březinovy byly nejhojněji podrobovány této orchestraci do lidských hlasů, v těchto sborech – často byly smíšené, i když do dějin přednesu vešly spíše ty mužské – vedly se party hlasů jako u jejich pěveckých protějšků, pracovalo se s pauzami a pochopitelně účinkoval i dirigent …

Přednes poezie má svou zlatou dobu – bohužel! – už dávno za sebou… Proč asi? Stojí za to poohlédnout se do předělových peripetií naší nedávné historie, bývají tak či onak spojeny s jejich básnickou reflexí, ta potom přímo svádí k nejrůznějším interpretacím poezie. Naposledy se tak hojně dělo v letech poválečných minulého století, rok 1945 vešel i do dějin českého přednesu legendární premiérou slavné Hrubínovy *Jobovy noci*, dikuvzdáním téměř zázrakem navrátivšího se koncentračníka E. F. Buriana. A je zvláštní, že i básně možná až příliš servilně aplaudující tehdejším osvoboditelům s rudou hvězdou, nepropadly v zapomnění, verše Holanovy, Seifertovy, Halasovy i Nezvaly k té době neodmyslitelně patří a jsou jí většinou také charakterizovány. *„Přišli včas“* se dokonce vžilo jako určitý slogan té doby, i když dnes víme, jak to s oním příchodem po pravdě bylo… Únor se žádnou básnickou metaforou do dějin nezapsal – Gottwaldovo zvolání o návratu z Hradu je výmluvnější nežli verše přitakávající převratu. Ohlasy opoziční, jak je známe z básní Zahradníčkových nebo Vokolkových, byly urputně potlačovány.

Pak dlouho nic – ruské tanky v srpnu 1968 se do patřičně silné básnické metaforické transformace nedostaly, tedy ne takové, aby šly přenést jako ekvivalentní básnický artefakt… Která báseň ostatně obstojí proti prostému Krylově popěvku o bratříčkovi? Palachova oběť vyvolala sice literární odezvu, ta byla však na léta potopena cenzurou. A opět to byl písničkář, Bohdan Mikolášek, který v písni *Ticho* nedlouho po Palachově odchodu podstoupil „službu době“ s emocionální intenzitou, v jejíž blízkosti by přednes poezie na toto téma asi obstál jen těžko.

Neblahé období našich dějin vytvořilo z přednášené poezie v nejdostupnějších televizních „nedělních chvilkách“ jakousi zdobnou slovní materii včetně tzv. uměřeného recitačního stylu. Hnutí nekomfortní umělecké platformy v čase rozkvětu tzv. „malých divadelních forem“ na počátku 60. let byl namířen také proti této stereotypii. Postupně se tak etablovala nejen formální, ale především obsahová protiváha stranou prověřené a správně nasazené optiky. To, že se po citelné odmlce znovu vynořuje po roce 1960 během několika let poezie Ortenova, Kolářova, ale i Blatného a zejména Zahradníčkova právě na půdě takzvaných divadel poezie, především amatérských, patří k nejnespornějším kvalitám kulturního vývoje, který se udál před rokem 1968 s takovou razancí a věrohodností, jež v našich moderních dějinách nemá mnoho obdob a připomíná národní obrození v nové podobě. Pak normalizační přidušení s mrazivou předehrou zákazu literárních časopisů, zpřetrhání v 60. letech navázaných dotyků se světovou básnickou produkcí a nástupem ctižádostivých kariéristů schopných všeho. Tlak pochopitelně vzbudil i reakce – právě v této době ustavuje se druhá vlna „malých forem“ ve studiových scénách. Divadlo Na provázku, Ypsilonka, Hadivalo, Divadlo na okraji se dokonce profesionalizují – v jejich repertoáru tu a tam probleskne i básnické slovo.

Přednes poezie nicméně žije v onom bezčasí vlastním životem v každoročně pořádaných soutěžních festivalech amatérského přednesu; Wolkrův Prostějov, Šrámkova Sobotka, Neumannovy Poděbrady a Moravský festival poezie ve Valašském Meziříčí patří k těm nejznámějším. Během let se tato setkání dokonce specializují a vybudují postupně okruhy porotců a spolupracovníků nejrůznějšího ladění, nevyjímaje pochopitelně metodický dohled politických veřejných i tajnějších institucí… Sám jsem byl aktérem a každoročním glosátorem jedné z těchto akcí, Wolkrových Prostějovů, a mohu s klidným svědomím dosvědčit, že i vzdor cenzurou podvázanému repertoáru a ideově podbarvovanému dění se na těchto setkáních odehrávala nejedna premiéra básnického textu, který by v tištěné podobě neprošel sítem kontrolorů… To vše ovšem mělo svůj dobový kontext, který po listopadu jen těžce mířil do proudu nových možností…

Dalo by se škodolibě konstatovat, že role poezie v listopadových dnech roku 1989 už ani nebyla obsazena. Emocionálně-interpretační podobu demonstrací vzali jako svůj úděl opět zpěváci a písničkáři nejrůznějšího ražení. Z televizní obrazovky – a tady je asi nejzřetelnější sledovatelná míra potřebnosti takové interpretace – když už bylo po všem, zazněly sice posléze i verše. Jejich klasický střih jako by však objednala jiná generace, nikoli studentský rozbouřený živel, pravý hybatel a v jisté chvíli skutečný hegemon převratu.

Koneckonců ani při tak vypjatě prožívaném údobí, jež listopadu 1989 předcházelo a v němž se rozhodovalo o politickém vývoji na dlouhá desetiletí, se poezie jako stylizovaný jazyk doby také příliš neuplatnila. Mám na mysli události palachovského týdne 1989.

Ve dnech těsně polistopadových v nejsledovanějším mediu Radovan Lukavský odrecitoval z obrazovky Neruděv notoricky známý text *Jen dál*, o pár dní později (pověstné *Nedělní chvilky poezie* ještě nebyly staženy z televizního repertoáru) Vlasta Chramostová v režii Zdenka Potužila s esencialitou sobě vlastní přednesla Horův *Zpěv rodné zemi*. Bohužel nikoli v úplném znění, nýbrž na několika místech zkrácený, zřejmě z časových důvodů. Ani v nejmenším nešlo o náznak vůle k nějakému experimentu.: Byla to pouhá „úprava“ textu. Necitlivá a povrchní: asi totéž, jako by ze symfonických básní Smetanovy *Mé vlasti* dirigent vyškrtl jednotlivé takty nebo celé sekvence.

Má-li české umění interpretace textu nějakou naději, je to především v motivaci mladých budoucích přednašečů. Odvaha vyjevit sama sebe prostřednictvím „pouhých“ slov, to by mělo být v podtextu zejména mediálního, ale stejně tak i pedagogického předkládání textů, do nichž by mohl interpret vstoupit bez obav ze směšného anachronismu nebo předstíraného prožitku. Platí to stejně tak pro texty klasického odkazu jako pro autorských čtení nebo pro snahu nějak se vyrovnat s generačním postojem vůči společnosti.

Dost možná, že „autorská interpretace“, zdůrazňující subjektivního podílu autora nejen na písemném, ale i zvukovém tvaru textu, bude hrát v budoucnosti roli rozhodující. Vývoj žánru k tomu směřuje: od deklamátorství první fáze přes nejrůznější formy koncertní i kolektivní recitace po složitě rozvrstvené možnosti mluveného slova dnešních dnů.